

Research Paper

Strategic Review of Contemporary Political Narratives by Imam Mohammad Ghazali; Recommendations for Iran

*Rohollah Eslami¹ Jalil Rezaei²

1. Assistant Professor of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

2. Ph.D. Student of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

DOI: [10.22034/ipsa.2024.500](https://doi.org/10.22034/ipsa.2024.500)

Receive Date: 27 February 2024

Revise Date: 01 May 2024

Accept Date: 14 May 2024

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

In the narrowness of tradition and modernity, Islamic thought has no way but to critically read its intellectual tradition. This re-reading is only possible through contemporary conflicts and any re-reading of the past is used as a weapon in contemporary conflicts and redefines enemy and friend. In this article, four traditional, trans-traditional, modern and post-modern strategic discourses are explained based on the level and scope of application, approach and nature of the conflict. Contemporary reinterpretations of Ghazali's thought, which have been identified in five groups: Neo-Messihī, Neo-msha'i, Neo-asha'ari, Neo-Mutzaleh, and Neo-Khosravani, are evaluated according to strategic discourses, and in each group, important thinkers and the main sources read from Ghazali are introduced. And the underlying points of their reading are discussed; Each group tries to attribute Ghazali's creativity among the Islamic currents of thought to their tradition, and the decline of philosophical thinking after him to Ghazali's influence by the enemy's opinions. Examining contemporary readings of Ghazali presents a picture of currents such as westernization, fundamentalism, and secularism in the contemporary Islamic world.

Imam Mohammad Ghazali is one of the most important thinkers of the Islamic era of Iran, who was born in 450 Hijri in Tus. He studied in the cities of Neishabur and Jurjan with professors like Jovini and Farmadi and became an all-time leader in various Islamic sciences.

As a thinker who has had significant writings in all intellectual genres of his time from the point of view of researchers and writers after him, Ghazali's opponents are forced to react to him and determine the task of their thought with him. After Ghazali, you can't be indifferent to him or you should follow him or oppose him! For this reason, Ghazali's contemporary readings of him are important. In fact, in contemporary re-readings of Ghazali, we see their accounts of the reasons for the success and decline of the Islamic world. These narratives are used for different strategic purposes. That is, each of them uses the cause of the decline of the Islamic world, as they have already found in Ghazali's thought, for a specific purpose. Certain purposes may be pursued from the heart of a narrative.

What is happening to Iran strategically, in terms of the problem it is facing, i.e. the decline of rationality, has a relationship with Ghazali's thought. This article is written based on the importance of rereading Ghazali's thought in the face of reason and science in Islamic countries, especially Iran.

* Corresponding Author:

Rohollah Eslami, Ph.D.

E-mail: eslami.r@um.ac.ir

The article has tried to show what the strategic efforts in facing Ghazali were and what is the relationship of each narrative with the characteristics of power in the contemporary era. Without an answer to Ghazali's narrative and logic, it will not be possible to leave the Taslib tradition in Iran and the Islamic world in a fundamental way. In this sense, this article has a practical and, of course, strategic approach to Iran's intellectual and philosophical issues.

Methodology

The application of the concept of strategy in military and defense sciences has been common for a long time. Even today, this concept has a special place in economic and management sciences. But the use of strategy and strategic studies in political thought is not very common. However, according to the developments that have taken place in the concept of strategy in our time, this concept can also be used in politics.

The evolution of strategic thought is not separate from the history of evolution of philosophy and thought, so it can be divided into ancient or traditional, middle or ultra-traditional, modern and post-modern periods (Mozaheri and Aqrabparast, 2009: pp. 67-86). Based on the evolution of strategic thinking in the above-mentioned four discourses, Reza Khalili defines the parameters of each discourse as follows: social context, definition, approach, level, attitude, logic and essence (Khalili, 2013: p. 121- 137). The level of application of strategic thinking is determined by its social context. Social levels and mutual relations between them define strategic thinking and define its approach and attitude. Khalili's focus on military and security affairs is in the evolution of strategic thinking.

Table (1). Indicators of the evolution of strategic discourses - with changes taken from Khalili, 2013, p. 137

Postmodern discourse	Modern discourse	Transcendent discourse	Traditional discourse	
universe	nation	Ummat	Cult-sect	Strategy level
persuasion	Competition	dispute	Cooperation	Strategy approach
Discourse	objective/subjective	objective	subjective	the nature

Result and Discussion

Contemporary readings of Ghazali: Contemporary readings of Ghazali can be classified into several narratives. Naturally, there is no complete uniformity within each narrative, and each thinker uses his strategic discourse to reread Ghazali and unravel his knot of thought, but what has caused different thinkers to be classified strategically in one narrative are presuppositions, methods and sources. It is from Ghazali that is noticed. The contemporary narratives of Ghazali in the order we will examine are as follows: Neo-Christian or Western, Neo-msha'i, Neo-asha'ari, Neo-mu'tzaleh and Neo-Khosravani.

Table (2). Analysis and review of contemporary strategic readings of Ghazali

Approach	Strategy	hypothesis	thinkers	Critical Review
Orientalism	post modern	Islamic thought is the margin of Greek or Christian thought	Trigger, Laoust, Gillespie	Lack of comparative study of the relationship between myth and wisdom in the East and the West
Ash'ari	Traditional	The basis of faith is trust - Ghazali is the thinker of the Islamic world	Soroush, Tajik, Qadri	Ignoring the negative role of fatalism in the decline of thinking
Mu'tazili	modern	Ghazali's Iranian views have caused the	Abu Zaid, Abed Al-	Ignoring the Iranian foundations of Islamic-

		deterioration of Islamic thinking	Jabari	Arabic thought
Msha'i	Ultra traditional	The basic concordance of revelation and reason	Dinani, Ardakani, Halabi	Failure to pay attention to the historical requirements of thinking
Khosravani	modern	Continuity of Iranshahri's thought in the opinions of the thinkers of the Islamic period	Tabatabai	Lack of comparative investigation of the Iranian origin of Sufism

If the non-Christian attitude insists on the marginality of the Iranian thought of the Islamic period compared to the Greek thought, its conclusion is not out of two situations. The result is either Westernism and pure imitation of Western ideologies, or fundamentalism. Of course, this last result is also the result of Neo-asharian's insistence on trust. Mashayoun's new thinking is also suffering from a historical problem, because it has forgotten that in today's world it is not possible to reunite reason and religion as it was in the past. They are looking for unity in an age whose essential feature is plurality.

Conclusion

Ghazali, as a writer who coordinates all the intellectual currents of the Golden Age of Islam in his thought, is the focal point of the Iranian Islamic tradition. Many consider him to be the peak of the flourishing of Islamic thought, and many consider him to be the beginning of the descent of thinking in Islam. In the contemporary era, when the Islamic world and Iran are facing an identity crisis, thinking about the basics of tradition has been revived. Therefore, there have been many readings of the golden period of Islamic thought in general and of Ghazali in particular.

In this sense, according to the authors, the most appropriate way to reread Islamic thought in general and Ghazali in particular is in the reading of Neo-mutazilion and Neo-khusranion. Both are similar in adopting a modern approach. Both of them are similar in the basic nature of Iran, of course, Neo-mu'tazilion is negative and Neo-khusravani is positive. But it should not be forgotten that the confrontation between Iran and the Arab world is not the confrontation of two identical and equal poles. Neo-mu'tazilion's emphasis on Arab reason is an emphasis on an ethnic and cultural nation. But the neo-Khosravani's emphasis on Iran is an emphasis on the political nation. The ethnic and cultural nation will not lead to freedom (Barbieh, 2013, pp. 213-227), in the event that Iran is unity at the same time as plurality and can be the basis of a new political nation.

Keywords: Imam Mohammad Ghazali, Strategic Thinking, Contemporary Political Thought, Khosravani.

References

- Abou Zayd, Nasr Hamid (2001). *The Meaning of the Text: A Study in the Sciences of the Quran*, translated by Morteza Karimi Nia. Tehran: Tarh-e No Publications (In Persian).
- Al-Jabri, Mohammad Abed (2017). *Arab Ethical Rationality and the Influence of the Khosrowani Tradition*, translated by Mohammad Al Mahdi. Tehran: Akhtaran Publications (In Persian).
- Al-Jabri, Mohammad Abed (2020). *Re-reading the History of Philosophy in the Islamic East*, translated by Esmaeil Baghestani. Tehran: Hermes Publications (In Persian).
- Azghandi, Alireza; Roshandel, Jalil (2014). *Contemporary Military and Strategic Issues*. Tehran: SAMT Publications (In Persian).
- Corbin, Henry (2001). *History of Islamic Philosophy*, translated by Sayyed Javad Tabatabaei. Tehran: Kavir Publications (In Persian).
- Crone, Patricia (2010). *History of Political Thought in Islam*, translated by Masoud Jafari. Tehran: Sokhan Publications (In Persian).
- Davari Ardakani, Reza (2009). "Ghazali and Islamic Philosophy". *Javidan Kherad*, Vol. 6, No. 3, pp. 87-100. Tehran (In Persian).
- Ebrahimi Dinani, Gholamhossein (2022). *The Story of Philosophical Thought in the Islamic World*, Vol. 1. Tehran: Tarh-e No Publications (In Persian).
- Ghaderi, Hatam (1991). *Ghazali's Political Thought*. Tehran: Office of Political and International Studies (In Persian).
- Ghaderi, Hatam (2009). *Political Thoughts in Islam and Iran*. Tehran: SAMT Publications (In Persian).
- Ghazali Tusi, Abu Hamid Mohammad (2003). *Tahafut al-Falasifah*, translated by Ali Asghar Halabi. Tehran: Jami Publications (In Persian).
- Gillespie, Michael Allen (2019). *The Theological Roots of Modernity*, translated by Zanyar Ebrahimi. Tehran: Pegah-e Roozegar-e No Publications (In Persian).
- Halabi, Ali Asghar (2002). *The History of Iranian Philosophers from the Beginning of Islam to Today*. Tehran: Zavar Publications (In Persian).
- Islami, Rouhollah; Moniri, Sayyed Hashem (2019). "The Superstructure of Sharia Law and the Infrastructure of Policy Law in Ghazali's *Nasihah al-Muluk*: Based on the Text of Seljuk Political Developments". *Journal of Political Science*, Vol. 57, No. 1, pp. 7-32. Tehran (In Persian).
- Khalili, Reza (2012). "The Historical-Discursive Evolution of the Concept of

- Strategy*". Quarterly Journal of Strategic Studies, Vol. 58, No. 15, pp. 109-142. Tehran (In Persian).
- Lambton, A. K. S. (2010). *State and Government in Islam*, translated by Mohammad Mehdi Faghihi. Tehran: Shafiei Publications (In Persian).
- Laoust, Henri (1975). *Ghazali and Politics*, translated by Mehdi Muzaffari. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran Publications (In Persian).
- Mazaheri, Mohammad Mehdi; Egharab Parast, Mohammad Reza (2010). "The Historical Evolution of Security Patterns; From the Traditional Discourse to the Postmodern". Political and International Research, Vol. 5, No. 5, pp. 65-88. Shahreza (In Persian).
- Moharramkhani, Fereydoon (2010). "The Influence of Iran-Shahri Thought on Ghazali's Political Views". Journal of Political Science, Vol. 5, No. 4, pp. 173-205. Tehran (In Persian).
- Nasr, Seyyed Hossein (1986). "Ghazali the Philosopher Opponent of Philosophy". Iran Nameh, Vol. 16, No. 16, pp. 583-592. Toronto (In Persian).
- Petrovsky, Ilya Pavlovich (1974). *Islam in Iran*, translated by Karim Keshavarz. Tehran: Payam Publications (In Persian).
- Rosenthal, Erwin I. J. (2017). *Political Thought in Islam in the Middle Ages*, translated by Ali Ardestani. Tehran: Ghomes Publications (In Persian).
- Soroush, Abdolkarim (1994). *The Story of the Masters of Knowledge*. Tehran: Serat Cultural Institute (In Persian).
- Soroush, Abdolkarim (2005). *The Ethics of the Gods*. Tehran: Tarh-e No Publications (In Persian).
- Strauss, Leo; Cropsey, Joseph (2019). *History of Political Philosophy*, translated by Yashar Jeyrani and Shervin Moghimi: Vol. 1. Tehran: Roozegar-e No Publications (In Persian).
- Tabatabaei, Sayyed Javad (2004). *A Philosophical Introduction to the History of Political Thought in Iran*. Tehran: Kavir Publications (In Persian).
- Tabatabaei, Sayyed Javad (2008). *The Decline of Political Thought in Iran*. Tehran: Kavir Publications (In Persian).
- Tabatabaei, Sayyed Javad (2013). *Khwaja Nizam al-Mulk Tusi: A Speech on the Cultural Continuity of Iran*. Tehran: Minoo-ye Kherad Publications (In Persian).
- Tabatabaei, Sayyed Javad (2020). *An Introduction to the Theory of Degeneration of Iran*. Tehran: Minoo-ye Kherad Publications (In Persian).
- Tajik, Mohammad Reza (2011). "The Sufi Foundation Breaker; Ghazali and the Mystical Textualization". Journal of Political Science, Vol. 25, No. 25, pp. 39-54.

Tehran (In Persian).

Trigger, Alexander (2016). "*Christology of the Mirror; According to Ghazali and Its Possible Origins in Eastern Syriac Christianity*". *Ettelaat-e Hekmat va Maarefat*, Vol. 123, No. 4, pp. 52-56. Tehran (In Persian).

Watt, Montgomery (1968). *Imam Mohammad Ghazali: The Great Thinker of the Muslims*, translated by Mahmoud Esfahani Zadeh. Tabriz: Mehr Bookstore (In Persian).

بررسی استراتژیک روایت‌های سیاسی معاصر از امام محمد غزالی؛ درس‌هایی برای ایران

* روح‌اله اسلامی^۱ جلیل رضایی^۲

۱. استادیار علوم سیاسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: [https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/4B44F0B0FD739BE0/2%](https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/4B44F0B0FD739BE0/2%20.1001.1.1735790.1402.18.4.1.4)

 [20.1001.1.1735790.1402.18.4.1.4](https://doi.org/10.1001.1.1735790.1402.18.4.1.4)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵

چکیده

اندیشه اسلامی در تنگنای سنت و مدرنیته، راهی جز بازخوانی انتقادی سنت فکری خود ندارد. این بازخوانی جز از طریق جدال‌های معاصر ممکن نیست و هرگونه بازخوانی گذشته به‌عنوان سلاحی در این جدال‌ها به‌کار می‌رود و خصم و دوست را بازتعریف می‌کند. در این مقاله چهار گفتمان استراتژیک سنتی، فراستی، مدرن، و پسامدرن، براساس سطح و دامنه کاربرد، رویکرد، و ماهیت جدال توضیح داده شده است. بازخوانی‌های معاصر از اندیشه غزالی که در پنج گروه نومیسی، نومشایی، نواشعری، نومعتزله، و نوخسرانی شناسایی شده‌اند، با استفاده از سنجه گفتمان‌های استراتژیک، ارزیابی، و اندیشمندان مهم هر گروه و منابع اصلی قرائت‌شده از غزالی معرفی شده‌اند و نکات زیربنایی بازخوانی آن‌ها مورد بحث قرار گرفته است؛ هر گروه سعی دارد خلاقیت غزالی در جمع جریان‌های فکری اسلامی را به سنت خود، و زوال تفکر فلسفی پس از او را به تأثیرپذیری غزالی از آرای دشمن نسبت دهد. بررسی بازخوانی‌های معاصر از غزالی، تصویری از جریان‌هایی چون غرب‌زدگی، بنیادگرایی، و سکولاریسم در جهان معاصر اسلامی ارائه می‌دهد.

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

امام محمد غزالی، تفکر استراتژیک، اندیشه سیاسی معاصر، نواندیشی اسلامی

* نویسنده مسئول:

روح‌اله اسلامی

پست الکترونیک: eslami.r@um.ac.ir

مقدمه

امام محمد غزالی از مهم‌ترین اندیشمندان دوران اسلامی ایران است که در سال ۴۵۰ هجری در طوس دیده به جهان گشود. او در شهرهای نیشابور و جرجان، نزد استادانی چون جوینی و فارمدی تحصیل علم کرد و در علوم مختلف اسلامی سرآمد اندیشمندان هم‌عصر خود شد. غزالی در سال ۴۷۸ هجری به جمع یاران خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر قدرتمند و نخبه‌دوره سلجوقی، پیوست و چندی بعد در سال ۴۸۴ هجری به ریاست مدرسه نظامیه بغداد منصوب شد. وی در طول دوره اقامتش در بغداد، به‌سبب اندیشه‌ها و نوشته‌هایش، مورد توجه و اقبال دانشمندان بود. شهرت فکری و علمی او در بغداد به حدی رسید که به‌دستور خلیفه وقت، ردیه‌ای علیه اسماعیلیه نوشت. غزالی، در اوج شهرت علمی خود، که هم‌زمان با ترور خواجه نظام‌الملک بود، دچار بحران فکری شد و به‌بهانه سفر حج، از بغداد گریخت. وی پس از آن به تهذیب و تفکر مشغول شد و به نقاط مختلف امپراتوری اسلامی سفر کرد. سپس، در سال ۴۹۸ هجری به طوس بازگشت و گویا به توصیه فرزند نظام‌الملک، در نظامیه آنجا به تدریس مشغول شد. وی در سال ۵۰۵ هجری قمری در طابران طوس، دیده در خاک کشید (حلی، ۱۳۸۱، ۳۸۵-۳۵۲).

زمینه و زمانه تاریخی غزالی، پیچیده، متغیر، و سرشار از تحولات سیاسی بود. غزالی میراث‌دار عصر روشنگری اسلامی بود؛ عصری که وی را با چالش‌های فکری و سیاسی گوناگونی روبه‌رو کرد. مهم‌ترین چالش فکری او با فرقه باطنیه اسماعیلیه و اندیشمندان فلسفی مشرب مشایی بود و به‌لحاظ سیاسی نیز هم‌تراز خواجه نظام‌الملک طوسی و هم‌قتل ملک‌شاه سلجوقی را شاهد بود. غزالی در چنین شرایطی، سعی کرد اسلام را از تهدیدات محافظت کند و به تفکر در علوم اسلامی بپردازد. وی یکی از متفکران اسلامی بود که به مسائل سیاسی و حکومتی توجه ویژه‌ای داشت؛ در روزگار خود هم‌نهاد خلافت را پیش رو داشت و هم سلطنت را و با در نظر گرفتن واقعیت‌های زمانه، یعنی پیدایش سلاطین بزرگ و مستقل، سعی در تقویت نهاد خلافت داشت؛ از این رو، عقاید سیاسی خود درباره خلافت و سلطنت را در راستای ایجاد سازش میان این دو شرح داد که بیشتر، حاصل مصلحت‌اندیشی او در توجیه اوضاع موجود بود.

غزالی در دوره‌ای می‌زیست که تمدن اسلامی، دچار بحران‌های اساسی در عرصه اندیشه سیاسی شده بود. از یک سو، از خلافت اسلامی جز نامی باقی نمانده بود و قدرت در عمل، در دست ترکان سلجوقی بود و از سوی دیگر، عصاره تفکرات فلسفی و فرقه‌های فقهی در اسلام،

که متمرکز بر ویژگی‌های امام هستند، در اندیشه‌های اسماعیلیه متبلور شده بود (کربن، ۱۳۸۰، ۲۱۵-۲۰۶). گروهی که نه تنها مشروعیت و اقتدار خلفای عباسی و سلاطین سلجوقی را به انتقاد می‌گرفتند، بلکه به صورت عملی و نظامی نیز در راستای رقابت با منابع اقتدار موجود دست به اقداماتی می‌زدند. این فرسایش درونی اقتدار در آن دوره، با وجود خلافت فاطمیان مصر، اوضاع عباسیان و سلجوقیان را وخیم‌تر هم می‌کرد. افزون‌براین، کل جهان اسلام، درگیر جنگ‌های صلیبی بود. ویژگی دیگر آن دوره که بازتاب زیادی در آثار و اندیشه‌های غزالی دارد نیز فساد علما است.

مجموع این شرایط تاریخی و اجتماعی، موضوع تفکر و اندیشه‌ورزی غزالی بود. چندگانگی مراکز اقتدار، بحث و جنجال درباره ویژگی‌های امام، فساد علما، و... به معنای دقیق کلمه در آن عصر به بحران فکری موجود، دامن زده بود. با توجه به اهمیت نقش امام و خلیفه در اسلام، هم‌زمانی رویدادهایی که مطرح شد، تنها یک مسئله نیست؛ بلکه نشان‌دهنده یک مشکل یا بحران است^(۱). در واقع، مسئله، زمانی مطرح است که درون یک نظام اندیشه، راه‌حلی برای آن قابل‌تصور باشد؛ اما مشکل، زمانی رخ می‌نماید که به اجتهاد در نظام اندیشه دست بزیم و در غیر این صورت، وجود مشکل، قابل‌درک نخواهد بود. فروپاشی خلافت اسلامی پس از حمله مغول، نمای دیگری از وجود بحرانی عمیق در زمانه پیش‌از آن است که با راه‌حل مسائل حل‌شدنی نیست.

غزالی در مجموع آثار خود به دغدغه‌های یادشده پرداخته است. وی در شریعت‌نامه‌هایش، یعنی «المستظهری» و «الاقتصاد فی الاعتقاد»، اقدام به رد و نقد اسماعیلیون و امامیه کرده، در «مقاصد الفلاسفه» شرح ارزنده‌ای از مسائل فلسفی پیش از خود ارائه می‌دهد، و در «تهافت الفلاسفه» به نقد، رد، انکار، و تکفیر فیلسوفان مشایی اهتمام می‌ورزد. در «احیای علوم‌الدین» و «کیمیای سعادت»، که خلاصه فارسی احیاست، به ترکیب فقه اسلامی و تصوف مشغول می‌شود. و از همه مهم‌تر و شاید عجیب‌تر، در «نصیحة الملوک» در سنت سیاست‌نامه قلم می‌زند و اثری کاملاً ناهمگون با آثار دیگرش خلق می‌کند.

به‌عنوان اندیشمندی که در تمام موضوع‌های فکری زمانه خود، تألیفات قابل‌توجهی از منظر پژوهشگران و نویسندگان پس از خود داشته است، اخلاف غزالی، ناچار به واکنش به او و تعیین تکلیف اندیشه خود با او هستند. پس از غزالی نمی‌توان به او بی‌توجه بود؛ یا باید پیرو او بود یا مخالفش! به‌همین دلیل، بازخوانی‌های معاصر از غزالی، اهمیت دارند؛ زیرا، در واقع، در

این بازخوانی‌ها، شاهد روایت آن‌ها از دلایل کامیابی و ناکامی جهان اسلام هستیم. این روایت‌ها با اهداف استراتژیک گوناگونی به کار می‌روند؛ به این معنا که هریک از آن‌ها، دلیل افول جهان اسلام را همان‌گونه که پیشتر در اندیشه غزالی جستجو کرده‌اند، برای مقصود خاصی به کار می‌برند. از دل یک روایت ممکن است مقاصد خاصی دنبال شود.

آنچه به لحاظ استراتژیک بر ایران می‌رود، به لحاظ مشکلی که با آن روبه‌رو است، یعنی زوال عقلانیت، نسبتی با اندیشه غزالی دارد. این مقاله با توجه به اهمیت بازخوانی اندیشه غزالی در رویارویی با عقل و علم در کشورهای اسلامی، به ویژه ایران، نگاشته شده است. مقاله حاضر سعی کرده است نشان دهد، تلاش‌های راهبردی در رویارویی با غزالی چه بوده است و هر روایت، چه نسبتی با ویژگی‌های قدرت در دوران معاصر دارد. بدون پاسخ به روایت و منطق غزالی، امکان خروج از سنت متصلب در ایران و جهان اسلام، به گونه‌ای زیربنایی فراهم نخواهد شد. از این لحاظ، این مقاله، نگرشی کاربردی و البته استراتژیک به مسائل فکری و فلسفی ایران دارد.

۱. چارچوب نظری پژوهش

جریان قدرتمندی از روشنفکران جهان‌سومی، به‌طور عام، و ایرانی، به‌طور خاص، تفکر سیاسی در ایران و جهان اسلام را تنها بررسی تاریخ تفکر می‌دانند و تفکر را نیز منحصر به تفکر غربی می‌پندارند. در واقع، چون رویداد یگانه مدرنیته، تنها در غرب و اروپا رخ داده است، ما کاری جز تقلید و تدقیق در اندیشه‌های غربی نخواهیم داشت. این‌گونه است که کار روشنفکر جهان‌سومی ایرانی، تنها جامعه‌شناسی وضعیت اسفناک بربریت موجود و تعیین «استراتژی» خروج است؛ به این معنا که اندیشمندان ایرانی، توانی برای سنجش اهداف ندارد و تنها بایستی ابزار را انتخاب و گزینش کند. این نگاه در کنار همه کاستی‌هایی که دارد، در فهم سیاسی و فلسفی از مفهوم استراتژی نیز در مانده است. به نظر نویسندگان این مقاله، استراتژی، تنها انتخاب سلاح مناسب برای دشمن مشخص نیست، بلکه این استراتژی است که دشمن را نیز گزینش می‌کند. به همین دلیل، معادل «راهبرد» برای کلمه «استراتژی» مناسب نیست؛ زیرا، «استراتژی»، علم جنگ و موقعیت خصمانه است.

چنین نگرشی به استراتژی و کار بست آن در اندیشه سیاسی، پیشینه‌دار است. سیدجواد طباطبایی، روش کار خود را استراتژیکی عنوان می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۴۸-۴۴).

طباطبایی دربارهٔ اختلاف مبنای روش خود با آنچه او «روشنفکران ایدئولوژی زده» می خواند، می نویسد: «به رغم اینکه موضوع آن، توضیح مختصات جغرافیای سیاسی و آرایش نیروهاست، یعنی چنانکه گفتم استراتژیکی است، ولی، به خلاف تاریخ روشنفکری، موضعی در قدرت سیاسی را بیان نمی کند» (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۴۵). به نظر او، هر استراتژی ای بر یک نظام مشکلات تمرکز دارد و می گوید: «این تأمل دربارهٔ ایران، مندرج در تحت شیوه نوشتنی است که می توان آن را استراتژیکی توصیف کرد و منظور از آن، به خلاف تاریخ نویسی های مارکسیستی و هگلی و غیره، کوشش برای توضیح مختصات ایران، به عنوان موضوع تأمل، است تا جایگاهی که ایران در آن قرار دارد، بازنموده شود» (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۲۲). به نظر او، چنین شیوه ای «ناظر بر پیوندهای درونی ساختار نظام گفتاری جنگ و سیاست است» که طباطبایی «با توجه به تفسیر خود از نظریه پردازان استراتژی، از ماکیاولی تا کلاوزویتس^۱» آن را برگزیده است (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۴۴).

کاربرد مفهوم استراتژی در علوم نظامی و دفاعی از دیرباز رایج بوده و امروزه نیز در علوم اقتصادی و مدیریتی، دارای جایگاه ویژه ای است؛ اما استفاده از استراتژی و مطالعات استراتژیک در اندیشهٔ سیاسی، چندان مرسوم نیست. با این حال، با توجه به تحولاتی که در این مفهوم در زمانهٔ ما صورت گرفته است، می توان آن را در سیاست نیز به کار گرفت. مفهوم «استراتژی» از مشتقات کلمهٔ "strategos" یونانی است که خود از دو بخش "stratos"، به معنای «ارتش»، و "ago" به معنای «هدایت» تشکیل شده است (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۵). بر همین اساس، تا اواخر قرن هجدهم، استراتژی به معنای حقه های جنگی به کار می رفت؛ ولی با پیچیده تر شدن جوامع، توجه پژوهشگران استراتژی به مسائل غیرنظامی نیز جلب شد (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۱۱).

روند تحولات اندیشهٔ استراتژیک نیز جدا از روند تاریخ تحول فلسفه و فکر نیست؛ از این رو، می توان آن را نیز به دوره های باستان یا سنتی، میانه یا فراسنتی، مدرن و پسامدرن تفکیک کرد (مظاهری و اقارب پرست، ۱۳۸۹، ۸۶-۶۷). رضا خلیلی براساس تحول تفکر استراتژیک در چهار گفتمان یادشده، سنجه های هر گفتمان را به این ترتیب مشخص می کند: زمینه اجتماعی، تعریف، رویکرد، سطح، نگرش، منطق، و ماهیت (خلیلی، ۱۳۹۱، ۱۳۷-۱۲۱). سطح کاربرد اندیشهٔ

1. Karil von Clausewitz (1780-1831)

استراتژیک، بر پایه زمینه اجتماعی آن مشخص می‌شود و سطوح اجتماعی و روابط متقابل میان آن‌ها، تفکر استراتژیک را تعریف و رویکرد و نگرش آن را مشخص می‌کند (خلیلی، بیشتر بر امور نظامی و امنیتی در تحول تفکر استراتژیک تمرکز داشته است). به منظور ایجاد تناسب میان معیارهای تحول تفکر استراتژیک با مطالعه اندیشه سیاسی، آن را در سه وجه سطح، رویکرد، و ماهیت استراتژی، به شرح جدول شماره (۱)، خلاصه کرده‌ایم:

جدول شماره (۱). سنج‌های تحول گفتمان‌های استراتژیک (با تغییرات)

گفتمان پسامدرن	گفتمان مدرن	گفتمان فراستی	گفتمان سنتی	
جهان	ملت	امت	فرقه	سطح استراتژی
اقناع	رقابت	نزاع	همکاری	رویکرد استراتژی
گفتمانی	عینی/ذهنی	عینی	ذهنی	ماهیت

برگرفته از: خلیلی، ۱۳۹۱، ۱۳۷

مظاهری و اقارب‌پرست و همچنین، خلیلی، تحول گفتمان‌های استراتژیک را مربوط به دوره‌های خاص تاریخی، از جمله جوامع اولیه و بدوی، دولت‌شهرها و امپراتوری‌ها، دولت‌های مطلقه ملی، و... می‌دانند؛ اما به نظر نویسندگان این مقاله، گفتمان‌های استراتژیک تاریخی، همچنان در سطوح مختلف اجتماعی کاربرد دارند؛ بنابراین، گفتمان سنتی نیز کماکان در سطح پیشاجتماعی در فرقه‌ها و گروه‌ها برای جلب همکاری فرقه‌ها و افراد و گروه‌های دیگر کاربرد دارند.

سان تزو^۱ و توسیدید^۲ مهم‌ترین اندیشمندان گفتمان سنتی هستند. کتاب مهم سان تزو، «هنر جنگ»، به شدت بر اندیشمندان پس از وی تأثیر گذاشته است. سان تزو در «هنر جنگ» بر این نظر است که هدف استراتژی، نه نابودی کامل دشمن، بلکه فرسایش اراده مقاوم‌تس است (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۱۷). دیگر متفکر مهم حوزه استراتژی در عصر باستان، توسیدید یونانی است که در کتاب گران‌سنگ خود، «تاریخ جنگ‌های پلوپونزی»، به نبرد میان دولت‌شهرهای آتن و اسپارت می‌پردازد. او جنگ را بر پایه شرارت و حقانیت تحلیل نمی‌کند و در پی تحلیل زمینه‌های جنگ است و مفاهیم استراتژیک موازنه قدرت، بازدارندگی، و تحدید جنگ در اثر او بسیار روشن است (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۲۱).

1. Sun Tzu

2. Thucydides

گفتمان فراستنی، مربوط به دوره امپراتوری‌ها است که لازمه آن، جلب همکاری افراد و گروه‌ها در قالب امت‌ها بوده است و با تعیین دشمن هویتی، سعی در حل هویت‌های سنتی در امت دارد. در دوره امپراتوری‌های سده‌های میانه، اندیشمندان مهمی در تفکر استراتژیک ظهور نکردند و بیشتر نگارش‌ها در این زمینه به هویت مذهبی جنگ و نظام مزدوری محدود می‌شد (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۲۳-۲۲).

طبعاً گفتمان مدرن، شکافی درون امت‌ها به وجود می‌آورد و تفکرات ملی را جایگزین آن می‌کند. ملت‌ها، دارای آگاهی تاریخی خاص خود هستند؛ همان‌گونه که دولت و سرزمینشان مشخص است و هدفشان استفاده از تمام توان ملی در رقابت با ملت‌های دیگر است. نیکولو ماکیاوولی^۱ اندیشمند سیاسی دوره رنسانس در ایتالیا و نظریه‌پرداز مهم استراتژی در گفتمان مدرن، در رساله «احیای فن جنگ» خود به رابطه نزدیک زندگی مدنی و نظامی و پیوستگی و اتحاد آنان اشاره کرده و با فراتر رفتن از جزئیات نظامی به شرایط سیاسی می‌پردازد (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۲۴). وی بر این نظر است که در عرصه جنگ هر چیزی مجاز است و دولت را موجودی زنده می‌داند که در زمان جنگ، تمام منابعش به‌آزمون گذاشته می‌شود و تنها ملاک قضاوت در این‌باره را کارایی می‌داند (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۲۵-۲۴).

اما، بی‌شک، مهم‌ترین اندیشمند حوزه استراتژی، کاریل فون کلاوزویتس است. او یک ژنرال و اندیشمند پروسی با اصالتی لهستانی است که کتاب مهمش با عنوان «درباره جنگ» منشأ تحولات زیادی شده است. کلاوزویتس، استراتژی را این‌گونه تعریف می‌کند: «هنر به‌کارگیری نیرو به‌عنوان ابزاری برای نیل به هدف جنگ» (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۲۹). او در نوشته‌های خود به کنش میان عمل و نظر، رابطه جنگ و سیاست، و هدف استراتژی می‌پردازد (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۲۸).

گفتمان پسامدرن با تکیه بر نقش رسانه‌های جهانی و نهادهای بین‌المللی به فرسایش دولت‌ها متکی بوده و با گفتمان‌هایی چون مقابله با تروریسم، در راستای اقلان تمام سطوح استراتژیک برای همکاری در صلح تلاش می‌کند. در این دوره که با کاربست سلاح‌های هسته‌ای ممکن است جنگ، منجر به نابودی جهان شود، استراتژی، به‌زعم لیدل هارت^۲ (به‌عنوان یکی از مهم‌ترین متفکران این دوره)، بیشتر مربوط به صلح است تا جنگ (ازغندی و

1. Niccolo Machiavelli

2. B. H. Liddell Hart

روشندل، ۱۳۹۳، ۳۵). هارت، متفکر و نویسنده انگلیسی، در کتاب مهم خود با عنوان «استراتژی: یک رهیافت غیرمستقیم» بر این نظر است که رهیافت غیرمستقیم، عاقلانه‌تر از شیوه‌های مستقیم برای مقابله با دشمن است (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۳، ۳۴).

۲. بازخوانی‌های معاصر غزالی

بازخوانی‌های معاصر غزالی را می‌توان در قالب چند روایت طبقه‌بندی کرد. طبیعتاً درون هر روایت، یکدستی کامل وجود ندارد و هر متفکری از گفتمان استراتژیک خود برای بازخوانی غزالی و بازگشایی گره فکر او بهره می‌برد؛ اما آنچه سبب طبقه‌بندی متفکران متفاوت به لحاظ استراتژیک در یک روایت شده است، پیش‌فرض‌ها، روش‌ها، و منابعی از غزالی است که مورد توجه بوده است. روایت‌های معاصر از غزالی را به این ترتیب بررسی خواهیم کرد: نومیسی یا غربی، نومیسی، نواشعری، نومعتزله، و نوخسروانی.

۲-۱. بازخوانی و روایت نومیسی از غزالی

در میان مورخان اندیشه مغرب‌زمین، کسانی هستند (چون اشتراوس) که ایرانیان مسلمانی چون فارابی را صاحب فکری مستقل می‌دانند (اشتراوس، ۱۳۹۸، ۳۹۱-۳۵۷). بدون اینکه قصد داشته باشیم کلیت مورخان غربی تاریخ اندیشه اسلام و ایران را با این برچسب نام‌گذاری کنیم، بر پایه چارچوب نظری مقاله، در پی یافتن سرچشمه تنش‌ها هستیم. نومیسیان را با اغماض در مورد اندیشمندانی به کار می‌بریم که قصد فروکاستن اندیشه اسلامی را به روایتی از تقلید یا تعصب مذهبی دارند. اما به نظر می‌رسد، بیشتر تلاش اندیشمندان غربی در راستای اثبات تقلید مسلمانان از یونانیان است. براساس این تصویر، غزالی یک نقطه کانونی است؛ زیرا، نقد مهمی بر فکر فلسفی یونانی مآب مسلمانان وارد کرده و به نظر آنان، وی مبدأ پایان دوره درخشان فکر اسلامی است. آنان معمولاً وامداری مسلمانان از میراث فکری ایرانی را انکار و تنها فکر فلسفی یونان را به رسمیت می‌شناسند. البته کسانی چون گیلسی^۱ به راه متفاوتی می‌روند که در ادامه به آن اشاره خواهیم کرد.

الکساندر تریگر^۲ مدعی است که غزالی در مسیح‌شناسی، پیرو قرآن است، ولی به نظر او مواردی وجود دارد که ریشه در روایت‌های اسلامی ندارد و تحت تأثیر مسیحیان نسطوری است

1. Micael Allen Gillespie

2. Alexander Treiger

(تریگر، ۱۳۹۵، ۵۲). او بر این نظر است که این مسیح‌شناسی، به غزالی رسیده است و اندیشه‌های صوفیانه او تجلی یافته است (تریگر، ۱۳۹۵، ۵۶). عابد الجابری از مورخ غربی دیگری نام می‌برد که مدعی است، غزالی در اخلاق و تصوف، مسیحی است (عابد الجابری، ۱۳۹۹، ۳۰۴). آرن یان ونسینک^۱ می‌نویسد: «غزالی به لحاظ متکلم بودن، مسلمان و به‌عنوان اندیشور و مرد علم، نوافلاطونی، و به‌عنوان عالم اخلاق و همانند زاهدی مسیحی است» (عابد الجابری، ۱۳۹۹، ۳۰۴). جالب اینکه عابد الجابری نیز غزالی را به‌واسطه رساله «ایها الولد» با تفکرات مسیحی آشنا می‌داند و بر این نظر است که در محیط رشد غزالی، مسیحیان حضور داشته‌اند، اما این موارد را برای مسیحی دانستن اندیشه او کافی نمی‌داند (عابد الجابری، ۱۳۹۹، ۳۰۴). در نمونه‌هایی که مطرح شد، بحث بر سر وام‌داری صوفیه از سنت نوافلاطونی و مسیحی است؛ اما تحلیل اندیشه غزالی، همیشه چنین آشکارا، صورتی نومسیحی به‌خود نمی‌گیرد.

در تحلیل‌های دیگر مورخان غربی در مورد غزالی، به‌جای مسیحی دانستن سرچشمه اندیشه او، بر تعلق خاطر ناپس به اسلام تأکید شده است و از همین رو، او را توجیه‌گر و ایدئولوگ مذهبی خلافت دانسته‌اند. در واقع، این شیوه، روی دیگر همان مسیحی دانستن غزالی است؛ این دسته از مورخان، مدعی هستند چون غزالی مسیحی نیست، نکته مهمی نیز در تفکرات او وجود ندارد. این گروه، برخلاف گروه پیشین که بر محتوای صوفیانه غزالی انگشت می‌گذاشتند، به منابع کلامی و شریعت‌نامه‌های غزالی، چون «المستظهری» و «الاقتصاد»، اشاره دارند.

هانری لائوست^۲ در کتاب مفصل «سیاست و غزالی» به اندیشه‌های امام محمد غزالی پرداخته است. به نظر لائوست، غزالی تنها یک روحانی نیست و مرد سیاست نیز بوده است. لائوست بر این نظر است که اندیشه سیاسی غزالی، با وجود هیجانانگیزان تکان‌دهنده زندگی، ثابت باقی مانده است. وی، موضع غزالی را میان ماوردی، که طرفدار وحدت سیاسی است، و ابن تیمیه، که طرفدار تعدد قدرت سیاسی است، موضعی میانه به‌شمار می‌آورد و غزالی را فقیه غیررسمی آرمان حیات سیاسی در شرکت در دولت می‌داند (لائوست، ۱۳۵۴، ۲۳).

روزنتال^۳، اندیشمند دیگری است که شرح او بر اندیشه متفکران مسلمان، ویژگی

1. Arent Jan Vensinck
2. Henri Laoust
3. Franz Rosenthal

کلاسیک یافته است. او پیشاپیش هشدار می‌دهد که «تاهنگامی که تناقض و تضاد بدون جلب نظر در ذهن و ضمیر متفکران سده‌های میانه و کمتر از همه در اسلام، که خواهان جمع بسیاری از نظام‌های فکری متناقض درون خودش است، وجود دارد، نباید انتظار هماهنگی و هارمونی داشت» (روزنتال، ۱۳۹۶، ۴۶). به نظر روزنتال، غزالی با «دقتی کمتر» از ماوردی به مسائل امام و خلیفه می‌پردازد، اما همچون او تلاش می‌کند تا وضعیت سیاسی موجود را توجیه کند و از همین رو، تمام شرط‌های خلافت را کنار می‌زند تا از طریق شوکت، شیوه جدیدی برای مشروعیت خلیفه ابداع کند (روزنتال، ۱۳۹۶، ۵۰-۴۷).

آن لمبتون^۱ نیز در کتاب «دولت و حکومت در اسلام»، آرای غزالی را ادامه تفکرات استادش، ماوردی، و دارای ویژگی اشعری‌گری می‌داند که در برابر اندیشه اسماعیلیه ظهور کرده است. البته لمبتون، به تفصیل به بررسی «نصیحة الملوک» می‌پردازد و بر تأثیرپذیری آن از سنت ایرانی تأکید می‌کند، اما منشأ الهی پادشاهی را نوعی خطاب به شاهزاده سلجوقی در راستای به رسمیت شناختن خلیفه عنوان می‌کند (لمبتون، ۱۳۸۹، ۳۰۹).

مونتگمری وات^۲ در میانه دو گروه اخیر قرار دارد؛ زیرا، بر این نظر است که همان‌گونه که غزالی، میانجی بحث علما با فیلسوفان شده است، در تلاش برای واسطه‌گری میان علما و متصوفه نیز بوده است (وات، ۱۳۴۷، ۲۶۰). وات بر این نظر است که غزالی موفق به اصلاح چشمگیری در نظام فقهات در اسلام نشده، و تنها دستاورد او، آشتی دادن فقها و صوفیان است. وی می‌نویسد: «علیرغم شکست و فساد رهبران و دانشمندان اجتماع، تقوا و دین‌داری عمیق در قلوب مردم عادی، همچنان به قوت گذشته باقی است» (وات، ۱۳۴۷، ۲۶۳).

شیوه دیگر تحلیل آثار غزالی توسط مورخان غربی، به گونه‌ای پنهان در اندیشه‌های روزنتال قابل مشاهده است؛ توجیه وضع موجودی که عالم اسلام را دوباره کرده بود و شناسایی مشابهت با جهان مسیحی. این خوانش استراتژیک به خوبی در تفسیر پاتریشیا کرون^۳ از غزالی هویدا است. کرون به طعنه، از وسواس غزالی بر سر مشروعیت تمام اعمال مؤمنان به واسطه مشروعیت خلیفه یاد می‌کند و نتیجه می‌گیرد که «غزالی، نخستین اندیشمند برجسته مسلمان است که با خواندن آثارش می‌توان دریافت، وضعیتی شبیه به جدایی دولت و کلیسا در اروپای

1. Ann Lambton
2. W. Montgomery Watt
3. Patricia Crone

سده‌های میانه در جهان اسلام نیز در حال تحقق یافتن است. جهان اسلام به تدریج، شاهد تکوین دو نوع جامعه متفاوت بود: جامعه مؤمنان و جامعه رعایای تحت حاکمیت قدرت سیاسی و البته کمی بعدتر، نتیجه می‌گیرد که جدایی قانون شرع از عرف در جهان اسلام، زمینه مساعدی نیافت (کرون، ۱۳۸۹، ۴۱۹-۴۱۷).

این شیوه همسان‌انگاری دوره‌های تاریخی اسلام و مسیحیت، در اندیشه‌های پطروشفسکی^۱ نیز تکرار می‌شود. پطروشفسکی در کتاب «اسلام در ایران» بر این نظر است که ظهور اسماعیلیه، به سبب جدال طبقاتی در بغداد بوده است. او که آثار مسلمانان را با نگاهی مارکسیستی بررسی می‌کند، اندیشه غزالی را دارای وجوه طبقاتی می‌داند و در خلوص توبه و سیر و سلوک صوفیانه‌اش، تشکیک می‌کند (پطروشفسکی، ۱۳۵۳، ۲۵۷-۲۲۹). در واقع، او تنها تضاد ممکن در همه جوامع را به تأسی از غرب، تضاد طبقاتی می‌داند. البته در آنچه «ارتجاع فکری» خاورمیانه می‌نامد، عوامل دیگری جز متفکران جزم‌اندیش را نیز در نظر می‌گیرد.

مایکل آلن گیلسپی در پایان کتاب «ریشه‌های الهیاتی مدرنیته» به بحث درباره غزالی و اشعریون می‌پردازد. او بر این نظر است که اشعریون، در آنجا که جریان منظم رویدادها را انکار می‌کنند و همه چیز را مخلوق بی‌واسطه خداوند می‌دانند، از ارسطوگرایی و نوافلاطون‌گرایی دور می‌شوند (گیلسپی، ۱۳۹۸، ۸۴۱). به نظر او، اندیشه‌های اشعری به طور عام و غزالی به طور خاص، در غرب در میان نومینالیست‌ها تأثیر شگرفی داشته است (گیلسپی، ۱۳۹۸، ۸۴۴). به نظر گیلسپی، خدای مطلق العنان غزالی آشکارا در آرای عرفای مسیحی، چون اکهارت و اکام مؤثر بوده است؛ با این تفاوت که اندیشه تجسد در مسیحیت، راه را برای اومانیزم گشود. به نظر او، به همین دلیل است که مسلمانان با اومانیزم مسئله دارند، نه با علم جدید و برعکس آنان، مسیحیان با علم مسئله دارند نه با اومانیزم (گیلسپی، ۱۳۹۸، ۸۴۷).

در مجموع، می‌توان ادعا کرد که بیشتر تمرکز مورخان اندیشه غربی بر جدا دانستن اندیشه اسلامی از مسیر عقلانیت و ابتنای آن بر مذهب و اسطوره است. در این متون، کمتر به سنجش عیار خرد در اساطیر شرقی و غربی پرداخته می‌شود. بیشتر تمرکز آنان در تفسیر اندیشه‌های غزالی، بر کلام و شریعت‌نامه‌های او بوده است. براساس داده‌های جدول شماره (۱) می‌توان گفتمان استراتژی نومسیحی را از نوع پسامدرن به شمار آورد.

1. Ilya Pavlovich Petrushevsky

۲-۲. بازخوانی و روایت نومشایی از غزالی

در جهان اسلام، هنوز اندیشمندانی وجود دارند که بر هماهنگی دین و عقل تأکید می‌کنند و مستدل این مسئله را در آرای فیلسوفان بزرگ مسلمان، به بهترین شکل متجلی می‌یابند.

دینانی در فصلی از کتاب «ماجرای فکر فلسفی در اسلام» به کتاب‌های «تهافت الفلاسفه» ای اشاره می‌کند که در طول تاریخ فکر اسلامی و بیشتر تحت تأثیر غزالی نوشته شده‌اند. دینانی در این فصل، با رد ادعاهای غزالی در قالب عنوان یاه‌گویی، او را تحت تأثیر یحیی نحوی می‌داند (دینانی، ۱۴۰۱، ۲۱۱). دینانی، پیوند دیانت و عقلانیت را تنها در مقام تفلسف امکان‌پذیر می‌داند و از همین رو، ضمن شرح دعوی ابن‌رشد علیه فرقه‌های کلامی، با آن نیز به مخالفت برمی‌خیزد (دینانی، ۱۴۰۱، ۲۳۷-۲۲۴).

علی اصغر حلبی نیز در مقدمه ترجمه‌اش بر «تهافت الفلاسفه»، تیرگی روزگار فلسفه در عالم اسلام را گناه غزالی و انتقادهای تند او از تفکر فیلسوفان می‌داند (غزالی، ۱۳۸۲، ۲۸-۲۷). تفاوت حلبی با دینانی در این است که او فلسفه را (به پیروی از ابن رشد) قابل جمع با دین و دیانت نمی‌داند. موضع حلبی در این مقدمه، بیشتر به دیدگاه‌های آرامش دوستدار شباهت دارد که معتقد به تفکر فلسفی یونانی است.

دیگر متفکران شاخص نومشایی، چندان با دینانی موافق نیستند و افرادی چون نصر و داوری اردکانی بر وجه دیگری از افکار غزالی تأکید کرده‌اند. سید حسین نصر بر این نظر است که جنبه ضدفلسفی و نقش غزالی در ریشه‌کن‌سازی فلسفه در عالم اسلام، چنان تکرار شده است که ارزش توجه دوباره ندارد. در عوض، او سعی می‌کند ضمن اشاره به رد فلسفه توسط غزالی بر اهمیت عقل نزد وی تأکید کرده و از این مسیر، تأثیر او بر فیلسوفان بعدی را یادآوری کند (نصر، ۱۳۶۵، ۵۹۲-۵۸۳).

البته داوری اردکانی، گناه افول فلسفه را به‌گردن غزالی نمی‌اندازد و بر این نظر است که پیش از او نیز ردیه‌های شدیدی بر فلسفه نوشته شده بود (داوری اردکانی، ۱۳۸۸، ۸۷). به نظر داوری، غزالی با پذیرفتن منطق، کلیت نظم استدلال فلسفی را پذیرفته و تنها عقل به معنای ارسطویی را رد کرده است (داوری اردکانی، ۱۳۸۸، ۹۰). به نظر داوری، غزالی و ابن رشد، اتفاقاً دو روی یک سکه‌اند و هر دو مخالف مشاییون؛ زیرا، غزالی مخالف فلسفه بود و ابن رشد مخالف ترکیب فلسفه و دین (داوری اردکانی، ۱۳۸۸، ۹۳). به نظر داوری، غزالی مانند دیگر دین‌داران سده پنجم هجری بود که برای تقویت ایمان خود به فلسفه اسلامی مراجعه کردند،

اما آن را نارسا یافتند (داوری اردکانی، ۱۳۸۸، ۱۰۰).

نومشایی‌ها، بر کتاب‌های ضدفلسفه غزالی تمرکز دارند و خواهان بازخوانی فراسنتی از غزالی هستند. البته این بازخوانی از شیوه تضاد و انتقاد بهره می‌برد و در پی احیای عظمت از دست رفته و وحدت عقلا نیت و دیانت است.

۲-۳. بازخوانی و روایت نواشعری از غزالی

نواشعریون بر اتکال‌گرایی غزالی تأکید داشته و تأکید وی بر تجربه معنوی را ارج می‌نهند. چنین تأکیدی از غزالی، جایگزینی در برابر فقهای ظاهراندیش و فیلسوفان و روشنفکران استدلالی می‌سازد.

محمدرضا تاجیک در مقاله «صوفی شالوده‌شکن»، به سراغ غزالی می‌رود. او مدعی است، روش غزالی در تصوف، در راستای تکمیل فقه و فلسفه است، نه در برابر آن‌ها؛ اگرچه بدون معرفت صوفیانه، هیچ‌یک از علوم ظاهری (فقه و فلسفه) به معرفت واقعی نمی‌رسند (تاجیک، ۱۳۹۰، ۵۲-۴۱).

اما مهم‌ترین چهره نواشعری‌ای که به غزالی پرداخته، عبدالکریم سروش است. سروش، ایمان را نه از جنس یقین، بلکه از جنس توکل می‌داند (سروش، ۱۳۸۴، ۱۴۳-۱۱۳). این توکل‌گرایی برای سروش، مجال نقد روشنفکران سکولار را فراهم می‌کند که در آن، محملی نیز برای رد فقههای ظاهراندیش می‌یابد. نکته دیگر در مورد بازخوانی سروش از غزالی با توجه به همین توکل‌گرایی، دیدگاه او درباره انواع دین‌داری است. سروش با تأثیرپذیری از غزالی، دین‌داری را به سه شعبه معیشت‌اندیشانه، معرفت‌اندیشانه، و تجربت‌اندیشانه تقسیم می‌کند (سروش، ۱۳۸۴، ۱۵۷-۱۴۳). بیشترین تأکید سروش بر دین‌داری تجربت‌اندیش است که آن را برتر از دین‌داری علما (فقه‌ها، متکلمان، و فیلسوفان) می‌داند؛ از همین رو، هنگام تطبیق آرای فیض کاشانی با غزالی و بررسی نقد فیض بر ضدیت غزالی با فیلسوفان، جانب غزالی را می‌گیرد؛ زیرا، او متکلمان را پاسبانانی می‌داند که به واسطه وجود راهزنان اهمیت دارند (سروش، ۱۳۷۳، ۱۱۰).

حاتم قادری، از زاویه دیگری به غزالی پرداخته است. او نیمه دوم کتاب «نصیحة الملوک» غزالی را معتبر نمی‌داند و در واقع، قصد دارد از غزالی، تصویری متشروع و صوفی منش ارائه دهد که با ایدئولوژی اسلامی، همخوان است. قادری بر این نظر است که چنانچه بخش دوم نصیحة الملوک را از آن غزالی بدانیم، در منحنی افکار او، «سکته» روی

می‌دهد و تفسیر آرای او بسیار دشوار می‌شود (قادری، ۱۳۷۰، ۷۷-۷۶). تفسیر او از مسئله خلافت و امامت در غزالی، مبتنی بر تضاد غزالی با شیعیان و اسماعیلیون است؛ امری که سبب استفاده سیاسی بعدی از غزالی در آرای قادری می‌شود (قادری، ۱۳۸۸، ۹۷-۹۴).
سطح استراتژی نواشاعره، گفتمان سنتی است. بازخوانی آن‌ها در برابر فقه و روشنفکران سکولار قرار می‌گیرد. توسل به توکل‌گرایی و ضدیت با آرای ایرانشهری غزالی، از ویژگی‌های این بازخوانی استراتژیک است.

۴-۲. بازخوانی و روایت نومعتزله از غزالی

اصطلاح «نومعتزله»، در این نوشتار، به گروهی از اندیشمندان عرب اشاره دارد که سعی در شناخت علل افول تفکر در عالم اسلام، یا به تعبیر خودشان، جهان عرب دارند و ابوزید، الجابری، و آزمون از مهم‌ترین افراد این جریان به‌شمار می‌آیند. این گروه، غزالی را عامل ورود نوعی قشری‌گری صوفیانه در اسلام می‌دانند که سرچشمه ایرانی دارد.

نصر حامد ابوزید، اندیشمند مصری، بر این نظر است که اشاعره در مقایسه با معتزله، ارزش کمتری برای انسان قائل بودند؛ زیرا، قرآن را نه فعل خداوند که ناشی از ذات او می‌دانستند؛ درحالی‌که معتزله، اهمیت زیادی برای مخاطب قرآن، یعنی انسان قائل بودند (ابوزید، ۱۳۸۰، ۴۰۲). به نظر او، طرح احیای غزالی بر پایه اشعری‌گری و صوفی‌گری درآمده از آستین آن است و این هردو، ریشه‌هایی گنوسی دارند (ابوزید، ۱۳۸۰، ۴۰۳-۴۰۲).

به نظر ابوزید، پایه تفکرات غزالی، تضاد شدیدی است که او میان دین و دنیا، و به تبع آن، علوم دین و دنیا برقرار می‌کند. البته به نظر ابوزید، این تضاد، ریشه در قرآن و روایات ندارد (ابوزید، ۱۳۸۰، ۴۰۴-۴۰۵). او می‌گوید، به نظر غزالی، اگرچه قرآن از صفات قدیم الهی است، ولی متن آن تنها حکایت از آن متن قدیم است و از همین رو، یک تفکیک بنیادین دیگر بین ظاهر و باطن نیز شکل می‌گیرد (ابوزید، ۱۳۸۰، ۴۰۶-۴۰۵). ابوزید بر این نظر است که دیدگاه‌های غزالی در پیچیده و مرموزسازی آیات قرآن، خلاف دین مبین است و جز در شرایط زوال، امکان گسترش آرای او وجود ندارد (ابوزید، ۱۳۸۰، ۴۸۱-۴۸۰).

بازخوانی الجابری از غزالی، شیوه‌ای تازه دارد. او در واکنش به اکمل دانستن غزالی، پس از پیامبر در میان مسلمانان، می‌پرسد که اگر او نبود، چه چیز در میان مسلمانان نبود، و چه اندیشه‌هایی در اسلام غایب بود؛ و خود پاسخ می‌دهد، در میان تألیفات او، سه کتاب «احیا»،

«تهافت»، و «معیارالعلم» بی نظیر است (الجابری، ۱۳۹۹، ۳۰۷). الجابری، علت این انتخاب را به تفصیل توضیح می‌دهد. وی دلیل گزینش «احیا» را وارد کردن تصوف از دروازه بزرگ اسلام، یعنی فقه، عنوان می‌کند (الجابری، ۱۳۹۹، ۳۰۸)؛ «تهافت» را با وجود نمونه‌های پیشینش، به دلیل ضربه کمرشکنی که به فلسفه در عالم اسلام زد، برمی‌گزیند و به‌کنایه می‌گوید، به شرطی که ابن رشد را درون دارالاسلام ندانیم (الجابری، ۱۳۹۹، ۳۱۰-۳۰۹)؛ علت گزینش کتاب کمتر مشهور «معیارالعلم» نیز ابتدای کلام اشعری بر اندیشه‌های فلسفی معارضانش است (الجابری، ۱۳۹۹، ۳۱۱). اما نکته مهم این است که این سه کتاب، نشانه تعارض شدید در آرای غزالی است. چگونه می‌توان این تناقض میان تصوف با منطق، و تصوف با کلام را فهمید؟ الجابری در توضیح این مطلب، مدعی شده است که غزالی، فیلسوف و ایدئولوگ دولت سلجوقی است و جز بر این اساس نمی‌توان نظریه‌های غزالی را در یک بستر جمع کرد (الجابری، ۱۳۹۹، ۳۱۷-۳۱۶).

اما مراد از آن‌گنوسیسم و فیلسوف سلجوقی بودن چیست؟ الجابری توضیح می‌دهد که این‌ها، میراث ایرانی است که به عقل عربی وارد شده است. به نظر الجابری، اخلاق پارسی، اخلاق اطاعت است و انتقال آن به اسلام توسط کسانی چون عبدالحمید کاتب و عبدالله ابن مقفع، سبب به وجود آمدن «دین اطاعت از مطاع شده است» (الجابری، ۱۳۹۶، ۳۹۰-۳۷۹). بازخوانی ابوزید و الجابری نیز در سطح گفتمانی مدرن قرار دارد و تلاش می‌کند از طریق بازخوانی عربی-اسلامی غزالی، میراث اسلامی را از میراث ایران باستان تصفیه کند.

۵-۲. بازخوانی و روایت نوخسروانی از غزالی

دقیقاً در مقابل خوانش عربی نومعتزله، بازخوانی ایرانشهری را شاهد هستیم. فریبرز محرم‌خانی بر تأثیر اندیشه‌های ایرانشهری بر غزالی تأکید کرده و بر این نظر است که او بار دیگر، اندیشه اتحاد دین و دولت و حاکم فرهمند را که اندیشه‌های سیاسی باستانی ایرانیان به‌شمار می‌آیند، به سپهر اندیشه دینی ایران بازگردانده است (محرم‌خانی، ۱۳۸۹، ۲۰۵-۱۷۳).

روح‌الله اسلامی و سیدهاشم منیری نیز اندیشه‌های غزالی را با به‌کارگیری روش ساختارگرایی آلتوسر بررسی کرده و بر این نظر بوده‌اند که در سیر تحول اندیشه سیاسی غزالی از آرمان‌گرایی به واقع‌گرایی، بایستی شریعت را به مثابه روبنا و اندیشه ایرانشهری را همچون زیربنا در نظر گرفت. آن‌ها دلیل این ادعای خود را نسبت دادن قدرت پادشاه به خداوند و تقدم

سیاست بر شریعت و دیانت در دیدگاه‌های غزالی می‌دانند (اسلامی و منیری، ۱۳۹۸، ۳۲-۷). اما سیدجواد طباطبایی بر این نظر است که غزالی از این نظر که در حوزه‌های مختلف اندیشه سیاسی در ایران، کتابت کرده و سعی در تلفیق درون‌مایه‌های آن‌ها داشته است، بی‌نظیر است. او در کتاب «درآمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران» معتقد است که جدال میان واقع‌گرایی و آرمان‌گرایی در غزالی، سبب انحلال یکی در دیگری نشده است و هر دو وجه در اندیشه غزالی اهمیت ویژه‌ای دارند (طباطبایی، ۱۳۸۳، ۱۰۹-۷۷).

البته طباطبایی به مناسبت‌های دیگری، حاکمیت تفکر قشری به‌همراهی تصوف را نتیجه تفکرات غزالی می‌داند. به‌نظر طباطبایی، آرای ابن رشد در حوزه ایران شناخته شده نبود و تلاش‌های افرادی چون میرداماد، بی‌تأثیر ماند و بیشتر شاعران عارف‌مسلك نیز تحت تأثیر خردستیزی غزالی بودند (طباطبایی، ۱۳۸۷، ۳۳۷).

البته طباطبایی در عین تأکید بر وجه قشری غزالی، بر ادامه تفکر ایرانشهری در اندیشه‌های او نیز تأکید می‌کند. طباطبایی با کنایه به کسانی که نیمه دوم «نصیحة الملوك» را از آن غزالی نمی‌دانند، از «نصیحة الملوك» ماوردی نام می‌برد و اذعان می‌کند که اینان، راهی جز مراجعه به میراث ایران باستان نداشته‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۲، ۱۶۳). در مجموع، بازخوانی نوخسروانی غزالی بر ادامه سنت ایرانشهری در آرای غزالی تأکید دارد و در سطح گفتمانی مدرن قرار می‌گیرد.

جدول شماره (۱). تحلیل و بررسی بازخوانی‌های استراتژیک معاصر از غزالی

مکتب	متفکران	فرضیه	استراتژی	نقد و بررسی
شرق‌شناسی	تریگر، لائوست، گیلسپی	تفکر اسلامی در حاشیه تفکر یونانی یا مسیحی است.	پسامدرن	عدم بررسی تطبیقی رابطه اسطوره و خرد در شرق و غرب
اشعری	سروش، تاجیک، قادری	مبنای ایمان، توکل است؛ غزالی متفکر جهان اسلام است.	سنتی	بی‌توجهی به نقش منفی تقدیرگرایی در زوال تفکر
معتزلی	ابوزید، عبدالجباری	آرای ایرانی غزالی سبب زوال تفکر اسلامی شده است.	مدرن	بی‌توجهی به مبانی ایرانی تفکر اسلامی-عربی
مشائی	دینانی، اردکانی، حلبی	هم‌خوانی بنیادین وحی و عقل	فراستنی	بی‌توجهی به ملزومات تاریخی تفکر
خسروانی	طباطبایی، محرم‌خانی	تداوم اندیشه ایرانشهری در آرای متفکران دوره اسلامی	مدرن	عدم بررسی تطبیقی منشأ ایرانی تصوف

اصرار نگرش نومیسیحی بر حاشیه‌ای بودن تفکر ایران دوره اسلامی نسبت به تفکر یونانی، می‌تواند یکی از دو پیامد زیر را به‌همراه داشته باشد: غرب‌گرایی و تقلید محض از

ایدئولوژی‌های غربی، یا بنیادگرایی. البته نتیجهٔ اخیر، نتیجهٔ اصرار نواشعریون بر توکل نیز هست. تفکر نومشاییون نیز دچار نوعی پریشانی تاریخی است؛ زیرا، از یاد برده است که در دنیای امروز، امکان اتحاد دوبارهٔ عقل و دین، به‌گونه‌ای که در گذشته بود، نیست. آن‌ها در پی وحدت در عصری هستند که ویژگی بنیادین آن، کثرت است. براین اساس، به‌نظر نگارندگان، مناسب‌ترین راه برای بازخوانی تفکر اسلامی به‌طور عام و غزالی به‌طور خاص، در خوانش نومعتزلیون و نوخسروانیون است که هر دو در اتخاذ رویکردی مدرن، مشابه هستند؛ هر دو در اساسی بودن نقش ایران، نیز مشابهت دارند؛ البته نومعتزلیون به سلب و نوخسروانی‌ها به ایجاب. اما نباید از یاد برد که تقابل ایران و جهان عرب، تقابل دو قطب همسان و برابر نیست. تأکید نومعتزلیون بر عقل عربی، تأکید بر ملتی قومی و فرهنگی است، اما تأکید نوخسروانی‌ها بر ایران، تأکید بر ملتی سیاسی است. ملت قومی و فرهنگی، راه به آزادی نخواهد برد (باربیه، ۱۳۸۳، ۲۲۷-۲۱۳)، درحالی‌که ایران، وحدت در عین کثرت است و می‌تواند مبنای یک ملت سیاسی جدید باشد.

نتیجه‌گیری

غزالی به‌عنوان نویسنده‌ای که همهٔ جریان‌های فکری عصر طلایی اسلام را در اندیشه‌اش هماهنگ می‌کند، نقطهٔ کانونی سنت ایرانی-اسلامی است. عده‌ای اندیشهٔ غزالی را اوج شکوفایی اندیشهٔ اسلامی می‌دانند و عده‌ای دیگر، آغاز فرود تفکر در اسلام. در دورهٔ معاصر که جهان اسلام و ایران، دچار بحران هویت شده، تفکر در مبانی سنت، رونق دوباره‌ای یافته است؛ از این رو، خوانش‌های پرشماری از دورهٔ طلایی تفکر اسلامی به‌طور عام و از غزالی به‌طور خاص، انجام شده است.

در این مقاله سعی کردیم نشان دهیم که استراتژی، تنها مفهومی نظامی یا مدیریتی نیست و حتی دانشمندان علوم نظامی نیز آن را به‌معنای گسترده‌ای به‌کار می‌برند که می‌توان اندیشهٔ سیاسی را نیز بخشی از آن دانست. درواقع، اندیشهٔ سیاسی به‌عنوان سلاح گروه‌های مختلف در مبارزه با رقبای سیاسی‌شان کاربرد دارد. در همین راستا، چهار گفتمان استراتژیک را شناسایی کردیم که به‌طور خلاصه در جدول شماره (۱) تشریح شد. در این جدول سه سنجه برای تقسیم‌بندی چهار گفتمان استراتژی در نظر گرفتیم. هر استراتژی درکی از ما و متحدان ما ارائه می‌دهد که سطح و دامنهٔ آن استراتژی را مشخص می‌کند. گفتمان‌های استراتژی با رویکردهای

گوناگون ذهنی، عینی، و گفتمانی در یک فضای تنش آمیز و رقابتی تلاش می‌کنند همکاری یا دشمنی را میان متحدان و متخاصمان، ترغیب کنند.

در مقاله حاضر، پنج بازخوانی معاصر غزالی را با نگرشی استراتژیک شناسایی کردیم که عبارت بودند از نومیسیحی، نومیسای، نواشعری، نومعتزله، و نوخسروانی. متفکران و نویسندگان هر بازخوانی را برشمردیم و مهم‌ترین نکته‌های موردنظر آنان در مورد غزالی را بازگو کردیم. نومیسیحیت تلاش می‌کند در دفاع از غرب مسیحی، با فروکاستن جریان فکر اسلامی، غزالی را به‌عنوان چهره‌ای بشناساند که عقلانیت را از دیانت اسلامی زدوده و به الهیات اساطیری ناب بازگشته است. این جریان که بر شریعت‌نامه‌های غزالی تمرکز داشته است، در چارچوب گفتمان پسامدرن قرار دارد و در راستای اقتناع جهانی در مورد یگانگی و انحصار مدرنیته و تعقل، به غرب مسیحی، تلاش می‌کند. جریان‌های غرب‌گرا در جهان اسلام که سعی می‌کنند خوانشی مبتنی بر شرایط مدرن از اسلام ارائه دهند، از این منظر با غزالی مخالفت می‌ورزند.

نگرش نومیسای سعی می‌کند عظمت از دست‌رفته اسلام را که ناشی از همراهی دیانت و عقلانیت می‌داند، در آثار غزالی یا در نقد او بازیابد. در این نگرش، تضاد و نزاع میان غرب و اسلام پررنگ است و کسانی چون دینانی و داوری (در میان این اندیشمندان) از مهم‌ترین چهره‌های سنت‌گرا و ضدغرب نیز به‌شمار می‌آیند. نومیسایون در پی رد جنبه‌های سکولار عقلانیت سیاسی جدید بوده و دین را با عقل هماهنگ می‌دانند. بازخوانی این گروه از غزالی بر ضدیت او با فلسفه تمرکز دارد و مخالفت آن‌ها با این موضع غزالی از علاقه‌شان به بازسازی جهان همه‌جانبه سنت سرچشمه می‌گیرد. شاید بهتر باشد نگرش نواشعری روشنفکران دینی اصلاح‌طلب را در تقابل با همین دیدگاه در نظر بگیریم. این گروه در پی جلب نظر همکارانه گروه‌های سیاسی در برابر فقها و فیلسوفان هستند. در واقع، تضاد غزالی با علمای زمانش، از یک سو و توکل‌گرایی او در کلام، از سوی دیگر، مجالی برای این گروه فراهم می‌کند تا هم‌زمان، هم دست رد به سینه فقها بزنند و هم روشنفکران غیردینی و سکولار را سرزنش کنند. البته کمابیش در این بازخوانی، غزالی، بخشی از میراث اسلامی به‌شمار می‌آید؛ به‌همین دلیل، بر جعلی بودن بخش دوم «نصیحة المملوک» اصرار دارند. بازخوانی روشنفکران دینی از غزالی، انتخابی و غیرجامع است و تلاششان برای تأکید بر توکل‌گرایی در برابر عقلانیت، نوعی زمینه‌سازی برای بنیادگرایی است.

دو جریان نوخسروانی و نومعتزله، که هر دو متعلق به گفتمان مدرن استراتژیک هستند، در برابر هم قرار می‌گیرند. نومعتزله، غزالی را به دلیل وارد کردن میراث ایرانی از دروازه اصلی فقه، سرزنش می‌کنند و نوخسروانی‌ها بر این نکته تأکید دارند که حتی متشرعانی چون غزالی و ماوردی، راهی جز توجه به میراث ایرانی نداشتند. هرچند در نگاه اندیشمندان ایران‌شهری، توجه به نکات منفی اندیشه غزالی، چون قشری‌گری و تصوف، غیرسیاسی هم شده است. بازخوانی غزالی توسط نویسندگان عرب و ایرانی، نقطه کانونی مواجهه‌ای است درون تمدن اسلامی بر مبنای عقلانیت اسلامی. گروهی بر این نظرند که اطاعت‌گرایی ایرانی، سبب از بین رفتن عقلانیت اسلامی شده است و گروهی دیگر، عقلانیت اسلامی را نتیجه توجه به میراث ایرانی می‌دانند. این بازخوانی‌ها، تنها جنبه فکری و تاریخی ندارند و مبنای رهبری جهان اسلام به شمار می‌آیند. فهم و راهکار برخی از مسائلی که در اندیشه سیاسی با آن‌ها روبه‌رو هستیم، در رجوع به غزالی و نقد و بررسی اندیشه او است. تکفیر، حذف‌گرایی، ضدیت با عقل، نقل‌گرایی و جبرگرایی، و حذف زنان و تفکرات بنیادگرایانه، ریشه در منطق غزالی دارد و تلاش‌های راهبردی فراوان انجام شده برای بازخوانی اندیشه غزالی، راهگشا نبوده است.*

یادداشت‌ها

۱. در قسمت چارچوب نظری توضیح داده شده است که واژه «راهبردی»، معادل مناسبی برای استراتژی نیست.
۲. تفکیک مسئله از مشکل در اینجا، از سیدجواد طباطبایی به‌عاریت گرفته شده است (طباطبایی، ۱۳۹۹، ۵۷).

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۴۰۱). ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام. ج ۱. تهران: انتشارات طرح نو.
- ابوزید، نصر حامد (۱۳۸۰). معنای متن؛ پژوهشی در علوم قرآن. ترجمه مرتضی کریمی‌نیا. تهران: انتشارات طرح نو.
- ازغندی، علیرضا؛ روشندل، جلیل (۱۳۹۳). مسائل نظامی و استراتژیک معاصر. تهران: نشر سمت.
- اسلامی، روح‌الله؛ منیری، سیدهاشم (۱۳۹۸). رو بنای شریعت‌نامه و زیربنای سیاست‌نامه در نصیحه‌الملوک غزالی؛ براساس متن تحولات سیاسی سلجوقیان. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۵۷(۱)، تهران: ۷-۳۲.
- اشتراوس، لنو؛ کراپسی، جوزف (۱۳۹۸). تاریخ فلسفه سیاسی. ترجمه یاشار جیرانی و شروین مقیمی. ج ۱. تهران: روزگار نو.
- باربیه، موریس (۱۳۸۳). مدرنیته سیاسی. ترجمه عبدالوهاب احمدی. تهران: نشر آگه.
- پطروشفسکی، ایلیا پولویچ (۱۳۵۳). اسلام در ایران. ترجمه کریم کشاورز. تهران: انتشارات پیام.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۹۰). صوفی شالوده‌شکن؛ غزالی و واسازی عارفانه متن. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۲۵(۲۵)، تهران: ۳۹-۵۴.
- تریگر، الکساندر (۱۳۹۵). مسیح‌شناسی آینه؛ به روایت غزالی و خاستگاه‌های احتمالی آن در مسیحیت سریانی شرقی. اطلاعات حکمت و معرفت، ۱۲۳(۴)، ۵۶-۵۲.
- الجابری، محمدعابد (۱۳۹۶). عقلانیت اخلاقی عربی و تأثیر سنت خسروانی. ترجمه محمد آل‌مهدی. تهران: نشر اختران.
- الجابری، محمدعابد (۱۳۹۹). بازخوانی تاریخ فلسفه در مشرق اسلامی. ترجمه اسماعیل باغستانی. تهران: نشر هرمس.
- حلبی، علی اصغر (۱۳۸۱). تاریخ فلاسفه ایرانی از آغاز اسلام تا امروز. تهران: انتشارات زوار.
- خلیلی، رضا (۱۳۹۱). تحول تاریخی - گفتمانی مفهوم استراتژی. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۵۸(۱۵)، ۱۴۲-۱۰۹.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۸۸). غزالی و فلسفه اسلامی. جاویدان خرد، ۶(۳)، ۸۷-۱۰۰.
- روزنتال، اروین آی. جی (۱۳۹۶). اندیشه سیاسی اسلام در سده‌های میانه. ترجمه علی اردستانی. تهران: نشر قومس.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۳). قصه ارباب معرفت. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۸۴). اخلاق خدایان. تهران: طرح نو.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۲). خواجه نظام‌الملک طوسی: گفتار در تداوم فرهنگی ایران. تهران: نشر مینوی خرد.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۸۳). درآمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران. تهران: نشر کویر.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۸۷). زوال اندیشه سیاسی در ایران. تهران: نشر کویر.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۹). دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران. تهران: نشر مینوی خرد.

- غزالی طوسی، ابوحامد محمد (۱۳۸۲). تهافت الفلاسفه. ترجمه علی اصغر حلبی. تهران: جامی.
- قادری، حاتم (۱۳۷۰). اندیشه سیاسی غزالی. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی.
- قادری، حاتم (۱۳۸۸). اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران. تهران: نشر سمت.
- کربن، هانری (۱۳۸۰). تاریخ فلسفه اسلامی. ترجمه سیدجواد طباطبایی. تهران: نشر کویر.
- کرون، پاتریشیا (۱۳۸۹). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام. ترجمه مسعود جعفری. تهران: انتشارات سخن.
- گیلسپی، مایکل آلن (۱۳۹۸). ریشه‌های الهیاتی مدرنیته. ترجمه زانیار ابراهیمی. تهران: نگاه روزگارانو.
- لائوست، هانری (۱۳۵۴). غزالی و سیاست. ترجمه مهدی مظفری. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- لمبتون، ان.کی.اس (۱۳۸۹). دولت و حکومت در اسلام. ترجمه محمدمهدی فقیهی. تهران: نشر شفیعی.
- محرم‌خانی، فریبرز (۱۳۸۹). بررسی تأثیر اندیشه ایران‌شهری بر آرای سیاسی امام غزالی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۴(۴)، تهران: ۱۷۳-۲۰۵.
- مظاهری، محمدمهدی؛ اقارب‌پرست، محمدرضا (۱۳۸۹). تطور تاریخی الگوهای امنیت‌پژوهی؛ از گفتمان سنتی تا فرامدرن. تحقیقات سیاسی و بین المللی، ۵(۵)، ۶۵-۸۸.
- نصر، سیدحسین (۱۳۶۵). غزالی حکیم معاند فلسفه. ایران‌نامه، ۱۶(۱۶)، ۵۹۲-۵۸۳.
- وات، مونتگومری (۱۳۴۷). امام محمد غزالی: متفکر بزرگ مسلمانان. ترجمه محمود اصفهانی‌زاده، تبریز: نشر کتابفروشی مهر.